

О‘ЗБЕК ХАЛQINING SHAKLLANISH JARAYONI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Ahmedshina Faniya Avzalovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti professori, tarix fanlari doktori

Akmanova Sayyora Alimbayevna

Jizzax davlat pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi haqida yetarlicha ma’lumotlar berilgan. Maqolada xalqimiz juda katta davr ichida bir qancha ijtimoiy-iqtisodiy bosqichlardan o‘tib, murakkab jarayonlar davomida elat va so‘ngra millat bo‘lib shakllanganligi mavjud manba va adabiyotlar tahlili asosida yoritib berildi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek xalqi, etnogenez va etnik tarix, Turk xoqonligi davri, A. Asqarov, K. Shoniyozov, Qovunchi madaniyati, Qoraxoniylar davri, chig‘atoy tili, o‘zbek nomi, o‘zbek millati.

O‘zbekiston Respublikasi aholisining asosiy qismini o‘zbeklar tashkil etadi. O‘zbeklar nafaqat O‘zbekistonda, balki Markaziy Osiyodagi eng ko‘p sonli xalq bo‘lib, Markaziy Osiyo aholisining 35% ni tashkil qiladi. Qadim tarixga murojaat qiladigan bo‘lsak, o‘zbeklar alohida etnik jamoa-elat bo‘lib, Markaziy Osiyoning markaziy viloyatlari - Movarounnahr, Xorazmda, Yettisuv va qisman Sharqiy Turkistonning g‘arbiy mintaqalari hamda Janubiy Turkistonda shakllangan.

O‘zbek xalqining asosini hozirgi O‘zbekiston hududida qadimdan o‘troq yashab, sun‘iy sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullanib kelgan mahalliy so‘g‘diylar, baxtarlar, xorazmiylar, farg‘onaliklar, sak-massagetlar, qang‘lar kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Shuningdek, Janubiy Sibir, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo‘ylaridan kelgan etnik komponentlar ham O‘zbeklar etnogenezida ishtirok etganligi tarixdan ma’lum. Ushbu qabila va elatlar, asosan, turkiy va sharqiy eroniy tillarida so‘zlashgan. Shuningdek, o‘zbek xalqi tarixan shakllangan 90 dan ortiq urug‘ etnoelementlar ham mahsulidir [Doniyorov A.X... 2020. 46-b.].

Keyingi yillarda arxeolog olimlar A.A.Asqarov, O‘.I.Islomov, Y.F.Buryakov. T.Q.Xo‘jayovlarning O‘zbekiston hududida olib borgan arxeologik va antropologik tadqiqotlari natijasida Amudaryo va Sirdaryo oralig‘ida so‘nggi bronza davridayoq yuqorida nomlari zikr etilgan qabila va elatlarning etnik jihatdan dastlabki aralashuvi sodir bo‘lganligi va assimilyatsiya jarayoni natijasida antik davrga kelib, o‘troq hayotga moslashgan turkiy hududiy maydon tarkib topganligi hamda o‘zbek xalqiga xos antropologik tipning makon va zamoni aniqlangan [Doniyorov A. X...2011. 57-58-b.].

Ma'lumki, mil.avvalgi III asrda Sirdaryoning o'rta oqimida turkiy va sug'diylar ittifoqi asosida Qang' davlati tashkil topgan. Qang' davlati davrida Mavarounnahr va unga tutash mintaqalardagi xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy aloqalarning tobora rivojlanib borishi natijasida turkiyzabon etnoslar ustuvorlik qilib, yangi turkiy etnoslardan biri - qang'ar elati paydo bo'ldi va o'ziga xos uyg'unlashgan madaniyat shakllandi. Tarixiy va arxeologik asarlarda bu madaniyat «Qovunchi madaniyati» nomini olgan. Antropolog olimlarning ta'kidlashlaricha, aynan shu davrlarga kelib, Markaziy Osiyoning vodiylar va vohalarida yashovchi sug'diylar va qang'arlarning tashqi qiyofalarida hozirgi o'zbek va voha tojiklariga xos Pomir-Farg'ona antropologik tipi to'liq shakllangan.

O'zbeklar etnogenezida qatnashgan navbatdagi etnik komponentlar Janubiy Oltoy va Sharqiy Turkistondan ko'chib kelgan yuechji qabilasining bir tarmog'i bo'lib, ular mil.av I milodiy IV asrlarda Kushon saltanatiga asos solgan kushonlar hamda milodiy III-V asrlarda O'rta Osiyoning markaziy viloyatlariga Janubiy Sibirdan, Jung'oriyadan, Sharqiy Turkistondan siljigan xioniy, kidariy va eftaliylardir. Shuningdek, o'zbeklar etnogeneziga faol ta'sir o'tkazgan turkiy etnik komponentlar asosi Turk xoqonligi davrida Markaziy Osiyoning markaziy mintaqalari-Toshkent, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo vohalari, Farg'ona vodiysi va Xorazmga kelib joylashib, ma'lum bir tarixiy davr mobaynida, bu etnik komponentning aksariyat qismi o'troqlashdi[Ashirov A. Atajanov Sh. 2006. 74-75-b].

Turk xoqonligi davrida kirib kelgan turkiy komponentlar va mahalliy aholi o'rtasidagi etnik-madaniy munosabatlarning rivoji hududdagi etnik jarayonlar taraqqiyotiga katta ta'sir o'tkazdi. Ushbu turkiy qatlam madaniy yutuqlarining mahalliy madaniy-xo'jalik an'analar bilan jadal uyg'unlashuvi yuz berdi. Bu davr turkiy va sug'diy simbiozni hal qiluvchi bosqichlaridan biri bo'lgan.

VIII asrdan arab va ajam xalqlarining Markaziy Osiyoga kirib kelishi mintaqadagi etnik jarayonlarga katta ta'sir etmagan. Bu davrda aholi etnik tarkibida ma'lum bir o'zgarishlar yuz bergan bo'lsa-da, Movarounnahrda o'troq va yarimo'troq turkiyzabon aholi, so'g'diylar va Xorazmning tub yerli aholisi o'z hududlarida qolib, arablar (VII-VIII asr), keyinchalik Somoniylar (IX asr) hukmronligi ostida yashaganlar. Umuman olganda IX asrdan boshlab Movarounnahr mintaqasida yaxlit turkiy etnik qatlam, jonli turkiy til muhiti vujudga kela boshladi [Doniyorov A.X... 2020. 46-49-b.] va o'z navbatida sug'diylar va boshqa mahalliy etnoslarda ham turkiylashish jarayoni jadallashgan.

Elshunos olim K. Shoniyozovning qayd etishicha, IX-X asrlarda tig'iz etnogenetik jarayon natijasida ko'plab turkiy qabila va urug'larning o'troq hayotga o'tishi jadal davom etgan. Bu asrlarda Movarounnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo'lgan[Shoniyozov K. 2001.32-34-b].

Akademik A.Asqarovning ta'kidlashicha, bu kuchli etnik qatlam asosining

aksariyat ko'pchiligini o'troqlashgan turg'un turkiy etnoslar tashkil qilgan. Qoraxoniylar davrida jumladan, X-XI asrlar Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o'tishi munosabati bilan o'zbek xalqi etnogenezining yakuniy bosqichi boshlandi. G'arbiy Qoraxoniylar davlati doirasida hozirgi o'zbeklarga xos turkiy etnos qaror topdi va aynan mazkur davrda elatni belgilovchi hudud, til, madaniyat, tarixiy qismatining umumiyliigi, etnik o'zlikni anglash, etnosning uyushqoqligi ma'lum bir davlat doirasida bo'lishi, din umumiyliigi va bir qancha shu kabi boshqa etnik alomatlar shakllangan [Asqarov A. Toshkent. 2015. 228-235-b.]. Bu davrda o'zbeklarning umum elat tili qaror topdi.

Movarounnahr va unga tutashgan mintaqalarda yashovchi turkiyzabon aholi; qarluq, chigil, yag'mo, tuxsi, xalach, arg'in, o'g'uz, qipchoq, qang'li singari urug'lar o'zlarini bir xalq (elat) sifatida anglay boshlaganlar. Umuman olganda, XI-XII asrning birinchi yarmida elat shakllanishidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan aksariyat etnik alomatlar o'z maromiga yetib o'zbeklar xalq sifatida shakllangan. XIII asr boshlarida Chingizxon istilosi davrida mo'g'ul qo'shinlari tarkibida ko'p sonli turkiy etnoslar ham kirib keldi. XV asrga qadar esa ushbu etnoslarning deyarli ko'p qismida mahalliy aholi bilan aralashuv jarayoni sodir bo'ldi va ular shakllangan o'zbek elatining keyingi taraqqiyotida ma'lum darajada iz qoldirdilar. Chig'atoy ulusi tilining rivojlanishi hamda keyinchalik Amir Temur va temuriylar davrida iqtisodiy va madaniy taraqqiyot natijasida Movarounnahrda adabiy til takomillashib, «turkiy» yoki «chig'atoy» tili deb nomlangan [Ashirov A. Atajanov Sh. 2006. 76-b].

Taraqqiy etgan o'zbek adabiy tili ayniqsa Alisher Navoiy davrida eng yuqori nuqtaga ko'tarildi. Ammo xalqning jonli tili ko'p dialektli bo'lib, adabiy til shakllanishida uchta asosiy sheva - qarluq, qipchoq va o'g'uz dialektlari asos bo'lgan. Ma'lumki, shakllangan o'zbek elatining Amir Temur va temuriylar davridagi etnik tarixi va etnomadaniy taraqqiyotiga barlos, jaloyir, qavchin, arlot, qipchoq kabi etnik guruhlar ham faol ta'sir qilgan. O'zbeklar etnik tarixida XV asr oxiri - XVI asrlar ham muhim davr hisoblanadi. Ushbu bosqichda Markaziy Osiyoga mang'it, qo'ng'iroq, nayman, uyg'ur, saroy, qatag'on, qushchi, do'rmon, kenagas, qirq, yuz, ming, bahrin va boshqa Dashti Qipchoq o'zbek etnik guruhlarining navbatdagi to'liqlini kirib kelishi kuchaygan [www.wikipedia.uz internet sayti]. Natijada Movarounnahr aholisining etnik qiyofasida mo'g'uliy irq alomatlari ham faollashgan.

Dashti Qipchoqdan ikki daryo (Amudaryo va Sirdaryo) oralig'i va Xorazmga kelib o'rnamagan etnik guruhlar «o'zbek» nomi ostida mahalliy aholi etnik rang-barangligini birmuncha ko'paytirgan bo'lsalar ham, lekin uning etnik tarkibini tubdan o'zgartirib yubora olmaganlar. Ushbu etnoslar shakllangan o'zbek xalqining tarkibiga kelib qo'shilgan navbatdagi etnik komponent edi, xolos. Ular Movarounnahr va Xorazm aholisining turmush tarziga, an'alariga, madaniyatiga, xo'jalik faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan yangi tipdagi madaniy qatlam hosil qilgan. Ayniqsa,

Zarafshon vodiysi va O'zbekistonning janubiy mintaqalari aholisi orasida bu nisbat kuchli seziladi. Mahalliy aholiga ular «o'zbek» nomini berishgan va bu nom Movarounnahr va unga qo'shni viloyatlar aholisi uchun rasmiy ravishda umumiy nom bo'lib qolgan.

O'z o'rnida aytib o'tish lozimki, o'zbek etnonimining kelib chiqishi bo'yicha fanda hali hanuz yakdil fikr mavjud emas. Ayrim mualliflar jumladan, G.Vamberi, G.Xovors, M.P.Pelyolar Dashti Qipchoqda ko'chib yurgan turk-mo'g'ul qabilalarining bir qismi o'zlarini erkin tutganliklari sababli o'zbek, ya'ni «o'z-o'ziga bek» deb atagan desalar, boshqalar ya'ni P.P.Ivanov, A.Y.Yakubovskiy, Xilda Xukemlar «o'zbek» etnonimini Oltin O'rda xoni O'zbekxon (XIV asr) nomi bilan bog'laydi, boshqa yana bir guruh V.V. Grigorev, A.A. Semyonov va B. Ahmedov kabi olimlar o'zbek nomi Oq O'rda (Dashti Qipchoqning sharqiy qismi)da ko'chib yurgan turk-mug'ul qabilalariga taalluqli bo'lgan degan fikrni bildiradilar [Ashirov A. Atajanov Sh. 2006. 77-b].

Temuriylar davlati o'rnida dastlab XVI asr boshlarida vujudga kelgan Buxoro va Xiva xonliklari va XVIII asr boshlaridan Qo'qon xonligining vujudga kelishi natijasida yagona tarixiy makonda yashagan xalqlar siyosiy jihatdan turli davlatlar tasarrufiga tushib qolgan bo'lsa-da, bu holat o'zbek elati birligiga putur yetkaza olmagan. Siyosiy chegaralar bo'lishiga qaramasdan uch davlat tarkibidagi aholi o'zaro doimiy etnik, iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lib kelganlar [O'rta Osiyo xalqlarining etnik tarixi. 2011. 5-9-b.].

Markaziy Osiyo xalqlarining XIX asrning oxiri XX asr boshlaridagi tarixiy taqdiri va taraqqiyot bosqichlari podsho Rossiyasining mustamlakachiligi davri bilan bog'liq. Keyinchalik mintaqada Sovet hokimiyatining o'rnatilishi bilan Markaziy Osiyoda milliyhududiy chegaralanish o'tkazilib, beshta milliy respublikalar tashkil etildi. Mahalliy xalqlarning milliy taraqqiyoti davom etayotgan bir pallada 1924-yili milliy chegaralanish o'tkazilgan. Shu bilan shakllangan elatlar taraqqiy etayotgan tarixiy makon sun'iy ravishda bo'lib yuborildi.

Mintaqa xalqlarining assimilyatsiya, konsolidatsiya jarayonlariga jiddiy ta'sir o'tkazilishi va keyinchalik "sovet xalqi" nomli yagona etnik birlikni yaratish haqidagi nazariyani amalga oshirilishi borasidagi olib borilgan siyosat ham o'zbeklarning milliy-etnik qiyofasiga, mentalitetiga rahna sola olmadi. Albatta, keyinchalik mintaqada vujudga kelgan barqarorlik nisbatan o'zbeklarning etnik-madaniy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir o'tkazdi [Ashirov A. Atajanov Sh. 2006. 77-78-b.].

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, o'zbek xalqi o'zining ko'p asrlik va boy tarixiga ega xalqlardan biri hisoblanadi. Xalqimiz juda katta davr ichida bir qancha ijtimoiy-iqtisodiy bosqichlardan o'tib, murakkab jarayonlar davomida elat va so'ngra millat bo'lib shakllangan. O'zbeklarning millat sifatida rivojlanish jarayoni O'zbekiston mustaqillikka erishgan sanadan boshlab yangicha mazmun kasb etdi. Tarixiy

tomirlaridan kuch olgan o'zbek xalqi madaniyati, milliy tafakkuri, urf-odatlari, turmush-tarzida o'ziga xos uyg'onish va yangilanish pallasiga qadam qo'ydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Asqarov A. A. O'zbek xalqining kelib chiqishi tarixi. Toshkent. 2015.
2. Ashirov A. Atajanov Sh. Etnologiyaga kirish. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2006.
3. Doniyorov A.X., Bo'riyev O. B., Ashirov A. A. Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasi, etnogenezi va etnik tarixi. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2011.
4. Doniyorov A.X., Bo'riyev O. B., Ashirov A. A. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi. Toshkent. 2020.
5. O'rta Osiyo xalqlarining etnik tarixi va mintaqada yuz bergan demografik jarayonlarning manbalarda aks etishi (XVI-XIX asr birinchi yarmi). Toshkent. 2011.
6. Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent. 2001.
7. www.wikipedia.uz internet sayti.